

succes, zodat ik mij afvraag of de pamflettenliteratuur niet een te eenzijdig beeld geeft van de reacties op de cholera. Ook ben ik nieuwsgierig geworden naar een vergelijkend onderzoek naar overstromingen in de achttiende en negentiende eeuw: het zou kunnen zijn dat de grotere omzet en omvang van kranten in de negentiende eeuw zorgden voor reacties in ruimere kring dan voorheen.

Het tweede hoofdstuk heet 'Rationalistische en romantische stemmingen'. Het behandelt de politiek van de regering, bedreven vanuit een verlichte 'stemming' en de 'romantische' reacties op die politiek zowel als op de hierboven genoemde rampen. Het optreden tegen de Afscheidenen wordt hier wat afstandelijk beschreven zonder de sterk emotionele tinten van de confessionele geschiedschrijving. Ook het overheidsbeleid inzake het onderwijs krijgt aandacht, waarbij De Bruin erop wijst hoe de overheid steeds de tegenstellingen trachtte te verzoenen. Tegenstellingen, niet alleen tussen de kerkgenootschappen onderling, maar ook binnen elke kerk, worden dan behandeld in het derde hoofdstuk: 'Spanningen en polarisatie in kerkelijk Nederland'. Polarisation is hier wel het sleutelwoord, zo komt me voor. De inwendige tegenstellingen binnen elke groepering waren volgens de auteur groter dan door de meeste schrijvers over de schoolstrijd werd erkend. De Bruin probeert hiervan een beeld te geven waarin alle nuance- en kleurverschillen tot hun recht komen, mijns inziens niet helemaal geslaagd, maar in zijn poging toch belangwekkend, vooral door zijn beschrijving van de katholieke meningen en structuren.

Het laatste hoofdstuk tenslotte behandelt de contrasterende visies van al deze groeperingen op onderwijs en opvoeding. Ook hier heeft de schrijver naar mijn smaak wat weinig rekening gehouden met de achttiende eeuw. Hij beschrijft wel de onderwijsvernieuwing rond 1800, maar laat weinig zien van de zware en lang doorwerkende erfenis van twee eeuwen calvinistisch getint onderwijs, waarna die vernieuwing weliswaar voor velen, zeker voor veel katholieken, een grote verbetering betekende, maar toch ook reacties moest teweegbrengen, naarmate de in die wetgeving vastgelegde bepalingen consequenter werden uitgevoerd. Ikzelf ben daarom bij 'wortels van de schoolstrijd' geneigd verder terug te denken dan het jaar 1800. Toch vind ik het te waarderen dat hier een poging is gedaan de geijkte voorstelling van de schoolstrijd bij te stellen. Het is bovendien een actueel onderwerp. Want de vraag die de auteur impliciet in dit boek aan de orde stelt, is, dacht ik, toch wel deze: wilde 'men' dat christelijk onderwijs eigenlijk wel of werd het min of meer opgedrongen? De vraag is niet zo eenvoudig te beantwoorden, maar de studie van De Bruin prikkelt wel tot nader onderzoek.

E. P. de Booy

M. van Essen, *Onderwijzeressen in niemandsland. Vrouwen in opvoeding en onderwijs* (Dissertatie Groningen; Nijkerk: Intro, 1985, 283 blz., f39,50, ISBN 90 266 1810 7).

Deze Groningse dissertatie behandelt de positie van onderwijzeressen in Nederland van 1827 tot 1858. Het eindjaar is gekozen omdat er toen een nieuwe onderwijswet werd ingevoerd, waarin verworvenheden van de afgelopen jaren waren vastgelegd. De keuze van het beginjaar, 1827, is te danken aan het feit dat in dat jaar voor het eerst aandacht werd geschonken aan opleidingsmogelijkheden voor vrouwelijke onderwijskrachten. De

verbeteringen op onderwijsgebied, in gang gezet in de schoolwetten van 1801 tot 1806, waren voorbij gegaan aan de onderwijzeressen, niettegenstaande er al in de zeventiende en achttiende eeuw heel wat vrouwen actief waren in het onderwijs en in de diverse verordeningen uit die eeuwen naast de schoolmeesters ook vaak de 'schoolvrouwen' zijn genoemd. Maar in het eerste kwart van de negentiende eeuw verkeerden de onderwijzeressen inderdaad in een 'niemandsland' en dat bleef ook na 1827 nog lang zo. Kweekscholen waren bijvoorbeeld alleen toegankelijk voor mannen, die na beëindiging van hun opleiding een akte hadden verworven met landelijke geldigheid. Daarentegen hadden de aan vrouwen verleende akten van toelating, verkregen na een examen voor een plaatselijke commissie, slechts lokale geldigheid. Bovendien waren de aan haar gestelde eisen niet erg hoog en was de maatschappelijke waardering gering.

Van Essen beschrijft in een helder en goed gecomponeerd proefschrift hoe er in deze periode van dertig jaar een ontwikkeling op gang kwam waarin er hogere eisen aan deze vrouwen gesteld werden, er enige opleidingsmogelijkheden kwamen en hun maatschappelijke positie begon te verbeteren. Een ontwikkeling die na 1858 bleef doorwerken. De twee langste hoofdstukken beschrijven dit voor de bewaarschoolonderwijzeressen en de (Franse) schoolhoudsters. Hierin worden de mogelijkheden genoemd die deze vrouwen hadden zich op hun taak voor te bereiden, voornamelijk bestaande uit de raadpleging van enkele handleidingen, die door de auteur grondig geanalyseerd zijn. De auteur gaat dan in op de na 1827 gekomen opleidingsmogelijkheden, voornamelijk alleen bestaande uit cursussen en avondschoolen. De praktijk wordt niet vergeten, waarbij een goed gebruik is gemaakt van een aantal levensbeschrijvingen van vrouwen die in die tijd in het onderwijs werkzaam waren. Het behandelde onderwerp heeft meer facetten dan men oppervlakkig gezien zou denken. Het gaat immers niet alleen om de concrete opleidingsmogelijkheden en de kansen op een baan, het gaat ook om de wijze waarop men zich in die baan kon handhaven en om de manier waarop men toen tegen vrouwelijke leerkrachten aan keek. Aanvankelijk bleek er een voorkeur te bestaan voor oudere getrouwde vrouwen die op grond van hun moederschap geschikt werden geacht voor het geven van onderwijs aan jonge kinderen. In de loop van de behandelde periode blijkt men dan jonge, deskundige en ongetrouwde onderwijzeressen te gaan prefereren. Al lezende komt men tot allerlei verrassingen omdat de schrijfster zich helder voor de geest haalt hoe de situatie van haar personages was. Zo gaat ze bijvoorbeeld dieper in op de dagindeling van een doorsnee meisjeskostschool en tracht na te gaan wat zo'n kostschoolhoudster nu eigenlijk verdiende met haar harde werken. Ook de gang van zaken op een bewaarschool wordt gereconstrueerd en dan blijkt dat er veel meer aan het werk van zo'n schoolmatres vast zat dan men oppervlakkig zou denken. Ter zijde wordt af en toe verwezen naar het onderwijs dat meisjes in die tijd genoten en dat — althans voor de oudere meisjes — duidelijk afweek van dat van de jongens.

Juist omdat deze vrouwen in een niemandsland opereerden, zijn er in de overheidsarchieven niet zo erg veel gegevens voorhanden. De schrijfster heeft haar best gedaan zoveel mogelijk boven tafel te krijgen, waarbij ze vooral veel Groningse bronnen gebruikt, maar daarnaast ook landelijke. Zo konden de vacaturemeldingen in de *Nieuwe Bijdragen* dienen om verwerkt te worden in een aantal tabellen, bijvoorbeeld over sociale herkomst en leeftijd van de onderwijzeressen, de aan haar gestelde eisen en zo meer. Een korter hoofdstuk is gewijd aan de 'onderwijzeressen in de marge', waarin het handwerkonderwijs aan de orde komt en enige bladzijden gewijd zijn aan gouvernantes en

huisonderwijzeressen. Ik vind dit werk een waardevolle bijdrage leveren tot de geschiedenis van het onderwijs en van vrouwenberoepen. Ik had niet eerder beseft dat de schoolwet van 1806 de vrouwelijke leerkrachten zo in de kou had laten staan, vooral wat de opleiding betreft. Er zijn wel verklaringen voor te bedenken, waarop de schrijfster echter niet ingaat. Dat hoeft ook niet; maar het heldere licht dat zij op de jaren 1827 tot 1858 heeft geworpen doet verlangen naar iemand die eens nagaat wat er precies met die 'schoolvrouwen' van laten we zeggen 1790 tot 1825 is gebeurd.

E. P. de Booy

A. Hermans, *De onderwijzersopleiding in België 1842-1884. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar het gevoerde beleid en de pedagogisch-didactische vormgeving* (Studia paedagogica New Series VII; Leuven: Universitaire Pers, 1985, 543 blz., Bfl500,-, ISBN 90 6186 152 7).

Het is eigenlijk wel interessant dit werk te vergelijken met het hiervoor besprokene over de opleiding van onderwijzeressen in Nederland. Moesten de Nederlandse onderwijzeressen het praktisch zonder overheidssteun doen, voor de Belgische onderwijzers stonden er zowel bisschoppelijke als rijksnormaalscholen ter beschikking. Vermoedelijk echter verkeerden de Belgische onderwijzeressen in een soortgelijke positie als haar Nederlandse collega's. Dat zij in deze studie niet voorkomen, is niet uit gebrek aan belangstelling, zoals de schrijfster in haar inleiding verklaart, maar omdat het onderwijs aan meisjes en wat daarmee samenhangt nu eenmaal deel uitmaakte van een speciale problematiek, die beter behandeld kan worden in een afzonderlijk boek.

Blijkens de inleiding is dit werk een iets ingekorte weergave van het doctoraalproefschrift van de auteur. Men vraagt zich af wat er is weggelaten; ik heb niet de indruk dat het erg veel kan zijn. Het onderwerp is zeer uitputtend behandeld en tabellen en schema's geven een aanvulling op de tekst. Dat is zeer prijzenswaardig; vermoedelijk zal deze studie onmisbaar blijven voor ieder die zich met de ontwikkeling van het onderwijs in België bezig houdt. Wel is het zo dat door de grote overvloed van gegevens het beeld wat verloren gaat. Er zijn weinig accenten gelegd; elk feit lijkt een even grote betekenis te hebben. De uitvoerige weergaven van instructies en besluiten zouden naar mijn smaak wel wat ingekort kunnen worden bijvoorbeeld. Daarentegen mis ik een bedding, zowel in tijd (die tussen 1815 en 1842) als in ruimte (de scholen waarvoor de onderwijzers opgeleid werden). Ook al zijn de gegevens daarover wel elders te vinden, enkele samenvattende bladzijden hierover zouden toch niet misstaan hebben. De 'besluiten' (samenvattingen) aan het eind van elk hoofdstuk en het uitvoerige zaakregister dragen echter veel bij tot de bruikbaarheid van dit boek.

Het werk valt in twee delen uiteen. De eerste helft is gewijd aan het beleid en het politieke kader waarbinnen dat beleid gevormd is. Dat betekende aanvankelijk een zich afzetten tegen de in 1815 ingevoerde Nederlandse maatregelen. Het is jammer dat we over dat Nederlandse beleid niet wat meer vernemen, omdat dan wat er in 1842 en daarna gebeurde meer reliëf zou gekregen hebben. Maar het wordt door het hele boek heen wel duidelijk gemaakt dat de opleiding van de Belgische onderwijzers voortdurend een onderwerp van touwtrekken was tussen kerk en staat. Naast elkaar bestonden er bisschoppelijke en rijksnormaalscholen, elk met een eigen programma en met een verschillende